

מכון בן-צבי כסוכן תרבות

נחם אילן

לאפרים,
חוקר מורשת יהודי צפון-אפריקה
ומנחילה לרבים,
מן השותפים הפעילים והוותיקים
לביצור מעמדו של המכון,
בידידות רבת שנים

הקדמה

יצחק בן-צבי המנוח (י"ח בכסלו תרמ"ה – כ"ט בניסן תשכ"ג) עסק מאז שנות העשרים של המאה העשרים בחקר רציפות היישוב היהודי בארץ ובחשיפת תולדות הקהילות שכונה 'נדחי ישראל'.¹ בשנת 1947 שימש נשיא הוועד הלאומי. ב-30 בנובמבר 1947, יום לאחר ההצבעה בעצרת הכללית על כינון שתי מדינות ממערב לירדן, הקים את 'המכון לחקר העדות היהודיות במזרח התיכון'. מאז ועד שהלך לעולמו הוא עמד בראשו. לאחר מותו הוסב שם המכון ונקרא 'מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח'. מכון בן-צבי נדון עד כה מעט מאוד במחקר, בעיקר אגב

* תמצית הדברים הוצגה בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות, אשר התקיים בירושלים, ט"ו במנחם אב תשס"ט, 5 באוגוסט 2009. בקיץ תשע"ה ובחורף תשע"ז הוספתי עדכונים חיוניים בלבד.

אני מודה לפרופ' מנחם בן-ששון ולפרופ' מרים פרנקל על הערותיהם והארותיהם. עוד אני מכיר טובה מיוחדת למר אברהם הטל ז"ל, הספרן הבכיר של ספריית המכון במשך למעלה מיוכל שנים, על הטוב שהרבה להרעיף עליי. תודה מיוחדת אני חב לו על המידע ועל התובנות שסיפק לי בשיחתנו בכ"ה באלול תשס"ט (14 בספטמבר 2009).

¹ יצחק בן-צבי, נדחי ישראל, תל-אביב תשכ"ג; הנ"ל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 281-586; עזריאל קמון, 'משאר ישוב' ל'נדחי ישראל': ממד ההיאחזות בתפישתו היישובית של יצחק בן-צבי, קעמ"י 12, ה (תשס"א), עמ' 97-109. בשל מומחיותו המצטברת הטילה עליו מליאת הוועד הלאומי, בשיבתה ב-25 בדצמבר 1944, להיות אחראי ל'קשרים עם עדות המזרח בארץ ועם כל ארצות המזרח' – בין מועצה למועצה 12, כ"ב בסיוון תשמ"ב (13 ביוני 1982), עמ' 27.

העיסוק בפועלו של מְכֻנָּנוּ.² במאמר זה אני מבקש לעיין עיון ביקורתי בתולדות המפעל ובהשפעתו. גילוי נאות: שימשי סגן לראש המכון בשנים תשנ"ח-תשס"א (1998-2001), אני חבר בוועדת ההיגוי של פרויקט 'קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים' מעת כינונו, ועתה אני משמש בהתנדבות עורך 'ספונות'. כבר מראשית דרכו סבר בן-צבי כי למכון ייעוד כפול: מחקרי וחינוכי, והוא שב והתייחס לזה בכמה מכתביו.³ במסמך שהפיץ באייר תש"ט כתב, בין השאר:

יש אפוא לגשת בהקדם לאוסף הניצוצות של התרבות וההווי לשם מטרת מחקריות, כל עוד נשאר להם שריד בחיים. להעלאת הניצוצות הללו יש גם ערך לאומי מיוחד דוקא על מפתן התקומה, תקומת ממלכת ישראל.⁴

בדוח שפרסם כעבור ארבע שנים, בהיותו כבר נשיא המדינה, כתב:

חקר קורותיה של יהדות זו הוא לא רק שילומו של חוב כלפי העבר אלא גם גורם חשוב לקידום המשימה הנועזה שהטלנו על עצמנו במדינתנו הצעירה: לאחד את שבטי ישראל, שהגורל פיזרם והפיצם על פני תבל כולה ושחזרו עתה אל חיק מולדתם, וללכדם שוב לאומה אחת.

[...] מטרת המכון היא לעודד מחקר זה כדי לעשות את הערכים של השבטים הבודדים בישראל לנחלת העם כולו לכל דורש.⁵

במשך כשבעים שנות פעילותו הטביע המכון חותם ייחודי על חקר הקהילות הלא אשכנזיות והרים תרומה נכבדה להרחבת תחומי החקר, לפיתוח ולשכלול כלי המחקר, לטיפוח חוקרים, לפרסום מחקרי תשתית ומחקרים ממוקדי נושא, ולהעשרת השיח האקדמי והחברתי בארץ ומחוצה לה על אודות הקהילות הללו. לבד מן ההשפעה הישירה בתחומים אלה, דומני שהמכון הרים תרומה חשובה גם בחקר קהילות אשכנזיות – בהצבת סוגיות למחקר, בהעמדת 'ארגז הכלים' המשוכלל של

² מאיר בניהו, "יצחק בן-צבי הנשיא, מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי", ספר זיכרון ליצחק בן-צבי א (תשכ"ד), עמ' יט-כו; יצחק בצלאל, "כתבי יצחק בן-צבי על יהדות המזרח: השלבים, התחומים, המאפיינים", פעמים 25 (תשמ"ו), עמ' 123-145.

³ יצחק בן-צבי, "גולת ישמעאל ובנין ישראל", דוד זכאי (עורך), דבר, מאסף במלאת כה שנים לדבר, תל-אביב תש"י, עמ' 171-177 [נדפס שוב בתוך: הדרום ו (תשי"א), עמ' 82-85; ז (תשי"א), עמ' 106-108; נדחי ישראל (הערה 1 לעיל), עמ' 9-20; וכן יצא גם כפרסום נפרד מטעם ההסתדרות, וכן באנגלית, בגרמנית, בצרפתית ובאיטלקית]; "למחקר דמותן של עדות המזרח הקרוב", גזית כה (תשי"ז), עמ' 1-3.

⁴ יצחק בן-צבי, המכון לחקר העדות היהודיות במזרח התיכון, ירושלים תש"ט, עמ' 4. בגוף המסמך הרחיב את תחומי העניין של המכון גם ל'יהודים דוברי תורכית-תתאריית (ברוסיה ובחלקי תורכיה), היהודים דוברי גורגית (בצפון קוקוז) [...] יהדות הודו לסוגיה, שרידי היהודים בסין, יהדות חבש והעדות הבודדות בחצי הכדור המזרחי והמערבי' (עמ' 3). בלשון קרובה חזר על השקפתו זו גם במחקרים ופעולות, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 2; ג, ירושלים תש"כ, עמ' 4.

⁵ יצחק בן-צבי, מחקרים ופעולות, א, ירושלים תשי"ג, עמ' 3.

חוקריו לרשות עמיתיהם ובייחוד בספקו מסד נתונים עשיר להשוואה. בהקשר זה אסתפק בדוגמה אחת: 'בין הסהר והצלב' – ספרו של פרופ' מרק כהן, מגדולי חוקרי גניזות קהיר בדורנו.⁶
להלן:

- א. אסקור בקצרה את תולדות המכון, אסמן את 'אבני הדרך' העיקריות בהתפתחותו ואשבץ אותן בהקשריהן.
- ב. אמנה את תחומי הפעילות העיקריים של המכון ואבחן מה חוזקותיו וחולשותיו בכל אחד מהם.
- ג. אדון במושג 'סוכן תרבות' ואסביר מדוע הוא מועיל לבחינה ביקורתית של תפקוד המכון והשפעתו על החברה הישראלית.
- ד. אציע מדדים לבחינת השפעתו של המכון על הפרהסיה האקדמית והציבורית ואבדוק לפיהם מה השפעתו בתחומים הללו.
- ה. אעריך מה מקומו של מכון בן-צבי כסוכן תרבות בהווה הישראלית.

אבני דרך

סמוך להקמת המכון פעל בן-צבי להסדרת זיקתו לאוניברסיטה העברית, המוסד האקדמי היחיד בארץ באותם ימים שעסק במדעי הרוח והחברה, ולהבטחת מקורות מימון לתפעולו בצורה סדירה.⁷ במהלך מלחמת העצמאות שכל בן-צבי את בנו עלי שנפל בקרבות בית קשת. צרת היחיד וצרות הרבים לא ריפו את ידיו והוא המשיך לטפל במרץ בענייני המכון. משנבחר לנשיא, בסוף 1952, אף הגביר את פעילות המכון והגיע להסדר עם האוניברסיטה העברית כי לכשיושלם הבניין הראשון בקמפוס בגבעת רם, יעבור אליו המכון ממקומו באותה עת, בדירה קטנה בראש רחביה.⁸ כך אכן אירע, והמכון פעל במשך שנים מבניין מיזור בגבעת רם. יצחק בן-צבי הלך לעולמו באביב תשכ"ג. חלפו שש שנים עד שהכנסת חוקקה את חוק יד יצחק בן-צבי, הקובע כיצד יונצחו מפעליו של הנשיא המנוח. רק ב-1973 הגיעה הנהלת היד' להסדר עם ראשי האוניברסיטה העברית, ועל פיו היה המכון לחלק מן

⁶ Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, Princeton 1994; ובגרסה עברית: מרק כהן, בצל הסהר והצלב: היהודים בימי הביניים, חיפה ולוד תשס"א.

⁷ עיינו: שמעון רובינשטיין, "על ייסודו וראשיתו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 127-149; הנ"ל, בחבלי לידה ובאי-ודאות: לתולדות המכון לחקר קהילות ישראל במזרח 1947-1952, ירושלים 1995.

⁸ בין מועצה למועצה 12, כ"ב בסיוון תשמ"ב (13 ביוני 1982), עמ' 28. לפני יותר משלושים וחמש שנה, בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, סיפר לי מורי אז, פרופ' משה שרון, כי הוא זוכר מימיו כסטודנט, בסוף שנות ה-50, את בן-צבי בהיותו נשיא עושה את דרכו מדי בוקר מביתו ברחביה לאוניברסיטה בגבעת רם בינות לסלעים ופרש משטרתי מלווה אותו. כזכור, באותם ימים טרם קמו מבני הכנסת ומוזאון ישראל בחלק המזרחי של גבעת רם, וגם כביש עמק המצלבה טרם נסלל.

ה'יד' תוך שנשמרת זיקתו לאוניברסיטה העברית. הזיקה קיימת עד היום וניכרת, בעיקר, בכך שראש המכון הוא פרופסור באוניברסיטה, סגנו הוא לרוב תלמיד מחקר או איש סגל בה, ולעתים רחוקות בוגר שלה, ורוב חברי הוועדה האקדמית של המכון הם חברי הסגל הבכיר של האוניברסיטה.⁹

בראשית שנות השבעים החלו נשמעים קולות מחאה כנגד פעילות הממשלה מצד צעירים יוצאי צפון-אפריקה, אשר כינו עצמם 'הפנתרים השחורים', בהשראת תנועת המחאה האמריקנית שנשאה שם זה. מלחמת יום הכיפורים האיצה את תהליך ההתבגרות של החברה בישראל וזו נעשתה ביקורתית יותר ויותר כלפי הממסד ומוסדותיו. ב-1974 הגיש חבר הכנסת חביב שמעוני הצעה לסדר היום ובה קרא ל'פעולה דחופה להצלת מורשת יהדות המזרח'. בעקבותיה העבירה הכנסת ב-31 ביולי 1974 את ההצעה לוועדת החינוך והתרבות, וזו הקימה ועדת משנה מתוכה אשר פעלה במשך כשנתיים. ב-21 במרס 1976 קיימה ועדת החינוך של הכנסת יום עיון על מורשת יהדות המזרח.¹⁰ אחד מפרות יום העיון הייתה ההחלטה להקים במשרד החינוך גוף מטה שיהיה אחראי להטמעת מורשת יהדות המזרח בקרב תלמידי ישראל. מאחר שרבים טענו כי המחקר על הקהילות הלא אשכנזיות ועל תרבותן אינו מספק, ומכל מקום פרותיו אינם מגיעים לציבור המורים, נטל על עצמו המכון להוציא לאור רבעון ובו מאמרים אשר מציגים ברמה אקדמית ראויה, ובה בעת בלשון שווה לכל נפש, את פרות המחקר. המורים סומנו כקהל היעד הראשון במעלה של כתב-העת, אף כי לא היחיד. זהו כתב-העת 'פעמים'.¹¹

בחורף תשע"ח ראה אור הגיליון ה-150-152 של 'פעמים'. זהו נתון שאינו מובן מאליו וכדאי להעיר על כמה ממשמעויותיו. 'פעמים' הוא רבעון היוצא בצורה סדירה זה למעלה משלושים וחמש שנים. התפרסמו בו מאות מאמרים הזורים אור על טווח רחב מאוד של קהילות ושל נושאים תוך שימוש בשיטות חקר מגוונות. ההופעה הסדירה היא, בראש ובראשונה, פועל-יוצא של מנגנון מקצועי השוקד על הפקת כתב-העת. 'פעמים' הוא מקור חיוני, ראשון במעלה, לקורסים רבים באקדמיה. יש הרואים ב'פעמים' את התרומה החשובה ביותר של המכון לחברה בישראל ולעיצוב סדר היום האקדמי בתחומי ההוראה (לא המחקר).

⁹ בהם: ראש המכון למדעי היהדות, ראש המכון ללימודי אסיה ואפריקה ודיקן הפקולטה למדעי הרוח.

¹⁰ מרדכי מרקו כהן, פרקים בתולדות יהודי המזרח, ירושלים תשל"ח, עמ' 1.0/1 א'. בין הדוברים באותו כנס היה פרופ' חיים הלל בן-ששון – ראו מאמרו "מורשת יהדות המזרח: העניין, בעיותיו ואפשרויותיו", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 85-97; לניתוח דבריו ראו אורי ש' כהן, "העניין, הבעיות והאפשרויות: ממדים ספרותיים במאמרו של חיים הלל בן-ששון בגיליון הראשון של 'פעמים'", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 149-166 (להלן: כהן, העניין).

¹¹ מלכתחילה חשבו לכנותו 'מכמנים' – ראו בין מועצה למועצה 9, ט"ז באלול תשל"ח (18 בספטמבר 1978), עמ' 9, ס' 1.

בשנת 1983 הכריזו ראשי המכון על מפעל 'אורינס יודאיקוס', שתכליתו 'פרסום שיטתי של תעודות ומקורות על יהודי ארצות האסלם'.¹² תחילתו הייתה בתנופה גדולה – עיקרה הצבת תשתית ארגונית ומחקרית למפעל,¹³ והוא נחשב למפעל המרכזי של המכון במחצית השנייה של שנות השמונים.¹⁴ זהו אכן מפעל תשתית, שהרי עיקרו תעודות ומסמכים, היכולים והראויים להזין בעתיד מפעלי מחקר ממוקדי נושא בתחומי דעת מגוונים. הבאת הספרים לדפוס אורכת בפועל הרבה מעבר למתוכנן, כפי שמתברר מעיון בדיווחים העיתיים של ראשי המכון בגיליונות של 'בין מועצה למועצה'.¹⁵ לגבי מקצת הכרכים יש לומר כי ככל שהטיפול בהם מתקדם, כן מתרחב מסד הנתונים וממילא משתהה מועד הפרסום. זה טיבו של מחקר תשתית הניזון מאוסף תעודות אשר נגלות ומתפענחות כל העת מגניזות קהיר. דברים אלה יפים, בעיקר, כלפי ספר סוריה (1250-635) וספר אלכסנדריה (1250-968), שנמנו במשך שנים ברשימת הספרים שעתידיים לראות אור בקרוב.¹⁶

¹² בין מועצה למועצה 13, י"ז בסיוון תשמ"ג (29 במאי 1983), עמ' 11. בפועל החלה העבודה כבר בשנת 1974, כנראה, כפי שאפשר להסיק מן האמור בבין מועצה למועצה 4, י"ז בשבט תשל"ה (29 בינואר 1975), עמ' 4, ס' 1; בין מועצה למועצה 5, י"ז בתמוז תשל"ה (26 ביוני 1975), עמ' 4, ס' 1; בין מועצה למועצה 6, ג' באדר תשל"ט (2 במרס 1979), עמ' 6, ס' ה. מאז ועד הדיווח שבראש הערה זו לא נזכר מפעל 'אורינס יודאיקוס'.

¹³ בין מועצה למועצה 15, י"ב בשבט תשמ"ז (11 בפברואר 1987), עמ' 23-24.

¹⁴ בין מועצה למועצה 16, כ"ח בתשרי תשמ"ח (21 באוקטובר 1987), עמ' 21.

¹⁵ עד כה ראו אור תשעה חיבורים בלבד בשנים עשר כרכים במסגרת המפעל הזה: 1. אברהם הטל ויוסף אביב, פנקס הכתובות של הקהילה הפורטוגאלית בתוניס במאות הי"ח-י"ט, ירושלים תשמ"ט; 2. מנחם בן-ששון, יהודי סיציליה 825-1068 – תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א; 3. יוסף טובי, קהילת יהודי רדאע שבתימן במאה השמונה-עשרה – מארכיון הנשיא שלום סנג'אב, ירושלים תשנ"ב; 4. מיכאל אביטבול, תג'אר אל-סולטאן – עילית כלכלית יהודית במרוקו, ירושלים תשנ"ד; 5. אלינער ברקת, יהודי מצרים 1007-1055 על פי ארכיון התעודות של אפרים בן שמריה, ירושלים תשנ"ה; 6. אברהם הטל ויוסף אביב, פנקס הכתובות של הקהילה הפורטוגאלית בתוניס (תר"ג-תרי"ד), ירושלים תש"ס; 7. נחמיה אלוני, מרים פרנקל וחגי בן-שמאי, הספרייה היהודית בימי הביניים; רשימות ספרים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"ו; 8. נחם אילן, פנקס הקהילה של יהודי סודאן, ירושלים תשס"ז; 9. שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו, א: יוסף אלֶפְדִי סוחר-הודו הגדול, ירושלים תשס"ט; ב: מֶצְמוֹן נגיד ארץ תימן וסחר-הודו, ירושלים תשע"א; ג: אברהם בן יגֹו סוחר ויצרן בהודו, ירושלים תשע"ב; ד (א): חלפון ויהודה הלוי; ד (ב): חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול, ירושלים תשע"ג. ה: מרדכי עקיבא פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, ירושלים תשע"ו. מהדורה אנגלית ללא הטקסטים בערבית-יהודית כבר ראתה אור בהוצאה משותפת של מכון בן-צבי והוצאת Shlomo Dov Goitein & Mordechai Akiva Friedman, *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza* ['India Book'], Leiden-Boston 2008.
¹⁶ הפעם האחרונה שזכרו היה בין מועצה למועצה 37, י"ד באלול תשס"ז (28 באוגוסט 2007), עמ' 48. בדוחות שאחריו כלל לא צוינו, ובעצם הוסרו מתוכנית העבודה של המכון.

בשנת 1983 ייסד בשיקגו פרופ' נורמן (נחום) גולב את החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים. מאחר שבין המייסדים היו חוקרים חשובים מן האוניברסיטה העברית אשר היו קשורים בכל מיני מפעלי מחקר במכון, ומכיוון שדמויות מרכזיות בחברה נמנות עם סגל האוניברסיטה העברית, הוחלט כי החברה תפעל בארץ ממשרדי המכון. פעילותה העיקרית של החברה היא כנס חוקרים בין-לאומי המתקיים באופן סדיר מדי שנתיים לסירוגין בארץ ובעולם. רוב דברי הכנסים ראו אור כספרים, אך לא בהוצאת המכון.¹⁷

בשנת 1985 זכה המכון ב"פרס ישראל" על תרומה מיוחדת לחברה בישראל. 'פעמים' היה רכיב חשוב בנימוקי ועדת הפרס.

בראשית שנות התשעים יזם פרופ' חגי בן-שמאי, מן החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית, את הקמת המרכז לחקר התרבות הערבית-יהודית וספרותה במסגרת המכון. כעבור שנים אחדות היה לראש המכון ופעל באופן נמרץ לקידום פעולתו של המרכז. הרקע למפעל זה היה התפרקות ברית המועצות זמן קצר לפני כן, אירוע שאפשר לישראלים להגיע באופן חופשי לרוסיה, ובעיקר למוסקבה ולסנט פטרסבורג, ולעיין בכתבי-היד היהודיים השמורים בספריותיהן העירוניות, שהיו לספריות לאומיות. עניין מיוחד היה בספרייה בסנט פטרסבורג, שבה שמורים גם האוסף הראשון והשני של אברהם פירקוביץ'.¹⁸ ספרייה זו הגיעה להסכם עם בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (כיום הספרייה הלאומית), ולפיו תמורת עבודות שיקום שיעשו צוותים מקצועיים מירושלים, יורשו הישראלים לצלם את כתבי-היד שבאוספים הללו. באוסף השני של פירקוביץ' יש למעלה מעשרת אלפים כתבי-יד עבריים בעברית ובערבית יהודית, אשר מקורם בית הכנסת 'דאר שמחה' של קראי קהיר. זהו אוצר הדומה בערכו ובחשיבותו לגניזת בית הכנסת 'בן עזרא'! הפוטנציאל העצום הטמון בכתבי-היד הללו התברר בתוך זמן קצר.¹⁹

¹⁷ Joshua Blau and Stefan C. Reif (Eds.), *Genizah Research after Ninety Years*, Cambridge 1992; מרדכי עקיבא פרידמן (עורך), תעודה יד (תשנ"ו), *Judaeo-Arabic Studies: Proceedings of the Founding Conference of the Society for Judaeo-Arabic Studies*, Amsterdam 1997; יהושע בלאו ודויד דורון (עורכים), מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית בימי הביניים, רמת-גן תש"ס; חגי בן-שמאי (עורך), ספונות כג (תשס"ג); Benjamin H. Hari and Haggai Ben-Shammai (Eds.), *Esoteric and Exoteric Aspects in Judeo-Arabic Culture*, Leiden and Boston 2006; דניאל י' לסקר וחגי בן-שמאי (עורכים), עלי עשור: דברי הוועידה העשירית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, באר-שבע תשס"ח.

¹⁸ זאב אלקין ומנחם בן-ששון, "אברהם פירקוביץ' וגניזות קהיר – בעקבות עיון בארכיונו האישי", פעמים 90 (תשס"ב), עמ' 51-96; מנחם בן-ששון, "לשאלת מקור האוסף השני של פירקוביץ': הערות על מקורות היסטוריים והלכתיים", מדעי היהדות 31 (תשנ"א), עמ' 47-67; הנ"ל, "גניזות קהיר – הממצא והתוצאה", נחם אילן (עורך), מצרים (סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תשס"ח, עמ' 29-32.

¹⁹ לדוגמות בלבד עיינו: יוסף ינון, רשימת כתבי-יד בערבית-יהודית בלנינגרד, ירושלים תשנ"א; מנחם כהנא, "גינזי מדרש בספריות לנינגרד ומוסקבה", אסופות 1 (תשנ"ב), עמ' מא-ע; הנ"ל,

הצוות הראשוני החל פועל במהלך 1995 במה שנקרא תחילה 'פרויקט פירקוביץ'.²⁰ משנת 2002 ואילך השם הוא 'המרכז לחקר התרבות הערבית-היהודית וספרותה'.²¹ לפירקוביץ ולאוספו השני יש מעמד חשוב מאוד במשימות הצוות, אולם אין הם חזות הכול, שכן עד לאחרונה התנהלו במרכז שבועה פרויקטי תשתית רחבי היקף: א. קטלוג כתבי-היד בערבית-יהודית באוסף פירקוביץ; ב. ספרות ההלכה בערבית-יהודית; ג. פרשנות המקרא בכתבי-יד בערבית-יהודית השמורים בגניזות קהיר; ד. פרויקט קטעי פילוסופיה, תאולוגיה ופולמוס בערבית-יהודית השמורים בגניזה; ה. פרויקט ספרות מעתזלית; ו. גנזי קדם – שנתון לחקר הגניזה; ז. ביבליוגרפיה.

המרכז פעל בצורה סדירה ונמרצת כעשרים שנה (עד קיץ 2015) ושימש סדנה איכותית לעתודת החוקרים בערבית-יהודית, בעיקר בארץ אך גם בעולם. עבדו בו חוקרים בכירים ולצדם פרחי מחקר. למיטב ידיעתי, היה זה מפעל התשתית הגדול ביותר במדעי היהדות בשנים אלה בעולם כולו, לצד מפעל פרידברג לחקר הגניזה (FGP), שאף לו זיקה למכון בן-צבי, כפי שיתברר בסמוך.²² רק חלק זעיר של פרויקט התפרסם עד כה, ודי בו להבהיר מה חשיבותו ומה הפוטנציאל העצום הגלום בו למחקרים בכל תחומי מדעי היהדות.²³ בשלהי קיץ תשע"ה (2015) הגיע המפעל לסיומו, שכן התורם הנכבד שמימן אותו בעבר (פרידברג) חדל לתמוך לפני שנים אחדות, וגם כספי האקדמיה למדעים אזלו.

"מובאות ממדרש תנאי חדש לספר דברים ויחסן לספרי זוטא", קעמ"י 11, ג (תשנ"ד), עמ' 23-30; הנ"ל, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג.

²⁰ בין מועצה למועצה 25, ל' בתשרי תשנ"ו (24 באוקטובר 1995), עמ' 29; בין מועצה למועצה 26, ט' בתמוז תשנ"ו (26 ביוני 1996), עמ' 31-32; בין מועצה למועצה 27, כ"ב בתמוז תשנ"ז (27 ביולי 1997), עמ' 34; בין מועצה למועצה 28, ל' בסיון תשנ"ח (24 ביוני 1998), עמ' 12; בין מועצה למועצה 29, י"ג באב תשנ"ט (26 ביולי 1999), עמ' 13; בין מועצה למועצה 30, כ"ב באדר ב' תש"ס (29 במרס 2000), עמ' 42-43; בין מועצה למועצה 31, ו' בתמוז תשס"א (27 ביוני 2001), עמ' 51-52.

²¹ בין מועצה למועצה 32, כ"א בתמוז תשס"ב (1 ביולי 2002), עמ' 53-55. נפח הדיווח על המתרחש במרכז גדל בהתמדה: בין מועצה למועצה 33, י"ד בתמוז תשס"ג (14 ביולי 2003), עמ' 54-56; בין מועצה למועצה 34, ג' באב תשס"ד (21 ביולי 2004), עמ' 54-58; בין מועצה למועצה 35, ג' באב תשס"ה (8 באוגוסט 2005), עמ' 47-51; בין מועצה למועצה 36, י"ג באב תשס"ו (7 באוגוסט 2006), עמ' 58-61; בין מועצה למועצה 37, י"ד באלול תשס"ז (28 באוגוסט 2007), עמ' 49-53; בין מועצה למועצה 38, אב תשס"ח (אוגוסט 2008), עמ' 40-43; בין מועצה למועצה 39, עמ' 37-35; בין מועצה למועצה 40, עמ' 45-47.

²² ראו www.genizah.org.

²³ עד כה ראו אור: חגי בן-שמאי ודוד סקליר, כתבי-היד בערבית-יהודית באוסף פירקוביץ: חיבורי יוסף אלבציר (קטלוג לדוגמה), ירושלים תשנ"ז; הנ"ל, יפת בן עלי אלבציר, פירוש בראשית: קטלוג לדוגמה ומהדורה ביקורתית לבראשית א: 1-5, ירושלים תשנ"ט; סימון הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת – טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א; צבי שטמפפר, ספר הגירושין לרב שמואל בן חפני גאון סורא, ירושלים תשס"ט.

בשנות התשעים הפיק המכון כמה ערפות למידה שערך פרופ' חיים סעדון.²⁴ בסוף 1998 קיבל על עצמו המכון להוציא לאור סדרת ספרים שתיוחד לקהילות היהודיות במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, כרך לקהילה (לרוב).²⁵ לסדרה זו צביון כפול: מצד אחד היא מביאה את פרות המחקר בצורה פופולרית, בלא הערות שוליים, עם שפע איורים ותמונות, במתכונת אלבומית למחצה. מן הצד האחר, סדרה זו משמשת כבר עתה מסד למחקרים נוספים ובוודאי לעבודות תלמידים בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה, וכן לסטודנטים הלומדים לתואר 'בוגר' ו'מוסמך'. הסדרה עתידה להחזיק כשלושים כרכים, ויש לקוות שתושלם עד סוף העשור הבא.²⁶ סדרה זו היא יותר מ'קפיצת מדרגה' בפעילות החינוכית של המכון. בעשור הנוכחי היא המשימה הנכבדה ביותר המעסיקה את ראשי המכון.

בעשור האחרון קמו במכון שלושה מרכזי מחקר, ושלושתם מעידים על המוניטין של המכון כאכסניה מחקרית וציבורית ראויה. בשנת 2007 החל פועל 'מרכז התייעוד על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה', בראשות פרופ' חיים סעדון. המשימות העיקריות של המרכז: א. אגירת המידע ואחזורו באמצעות תוכנה ייעודית לניהול המידע; ב. בניית אתר אינטרנט והפעלתו; ג. עריכת כנסים בין-לאומיים בשיתוף עם יד ושם וגופי מחקר אחרים בארץ ובעולם; ד. פרסומים; ה. איתור, צילום וסריקה של מקורות. באביב תשס"ח (2008) התקיים כנס בין-לאומי בשיתוף עם מכון המחקר הבינ-לאומי ב'יד ושם'.

בשנת 2008 קם המרכז לחקר יהדות בוכרה בזכות תמיכה כספית שארגן חבר הכנסת אמנון כהן. הדיווחים השנתיים בקבצי 'בין מועצה למועצה' מעידים על פעילות נמרצת ומגוונת: מחקר, כנסים, הוצאה לאור של ספרים, ואירועים לציבור הרחב. המשקל הסגולי של מפעל זה גדול ביחוד מפני שמדובר בקהילה מתפקדת שקצה קרָב, המתוירת מאוד בשנים האחרונות, ואשר נדונה עד כה מעט מאוד במחקר. חלק מן המחקר הוא בבחינת 'חפירת הצלה'.

²⁴ הכמיהה והקשר לציון של יהודי ארצות המזרח (תשנ"ה); שכונות בירושלים: תרומתם של יהודי המזרח להתפתחות העיר (תשנ"ו); בגלוי ובסתר: העליות הגדולות מארצות האסלם 1948-1967 (תש"ס); חיים סעדון ויואל רפל (עורכים), במחתרת מארצות האסלם: פרשיות העפלה והגנה (תשנ"ז).

²⁵ בין מועצה למועצה 29, י"ג באב תשנ"ט (26 ביולי 1999), עמ' 45. תחילה כונתה הסדרה 'קשת' אך כעבור זמן קצר נעלם הכינוי הזה – ראו בין מועצה למועצה 31, ו' בתמוז תשס"א (27 ביוני 2001), עמ' 55-56.

²⁶ עד כה ראו אור: חיים סעדון (עורך), תימן (תשס"ב); עיראק (תשס"ב); מרוקו (תשס"ד); תוניסיה (תשס"ה); איראן (תשס"ו); לוב (תשס"ז); אלג'יריה (תשע"א); שלום צבר (עורך), מעגל החיים (תשס"ו); הגר סלמון (עורכת), אתיופיה (תשס"ח); נחם אילן (עורך), מצרים (תשס"ח); ירון הראל (עורך), סוריה (תשס"ט); ירון בן-נאה (עורך), תורכיה (תש"ע); רוני ויינשטיין (עורך), איטליה (תשע"ב); אייל ג'יניאו (עורך), יוון (תשע"ד). כרך בוכרה, בעריכת זאב לוי, עתיד לראות אור במהלך שנת תשע"ח.

'המרכז לחקר יהדות תימן על שם עובדיה בן-שלום' נוסד בשנת 2010.²⁷ דרכי פעולתו זהות לאלה של המרכז הבוכרי, ואין תימה בדבר. פרוטיו מצומצמים לפי שעה, אולם הם מסמנים כיוון ברור של מחקר מקצועי ואמיץ.²⁸ בשנת 2011 קמה 'החברה לחקר יהדות ספרד ופזורתה', חברה בין-לאומית המאגדת חוקרים העוסקים ביהודי חצי האי האיברי ובפזורה הספרדית במזרח ובמערב. החברה מסונפת למכון, והיא מקיימת כנסים בין-לאומיים וימי עיון, ומוציאה לאור פרסומים מקצועיים. רצון ראשיה לפעול בחסות המכון מלמד אף הוא על המעמד והיוקרה שיש למכון בקרב חוקרים בארץ ובעולם, ועל הערכתם את היכולת הארגונית של המכון.

הספרייה

אין לדון בפעילות המכון ולהעריך את תפקודו מבלי ליתן את הדעת לספרייה – לנכסיה, למעמדה ולתפקידה.²⁹ ליצחק בן-צבי הייתה ספרייה עשירה, בוודאי בימי נשיאותו, שכן קיבל אז הרבה ספרים ממחבריהם כמחוות כבוד והערכה כלפיו, אולם תופעה זו רווחה כבר בשנים שלפני כן, כפי שמעידות ההקדשות האישיות בספריו. הוא אסף גם כתבי-יד בתחומים שעניינו אותו.³⁰ הספרייה קיבלה גם אוספים, והגדול שבהם היה אוסף ישעיהו זנה. כזכור, נבחר בן-צבי לנשיא בשנת 1952. כעבור שנה החל מתכתב עם הידרולוג יהודי בתוניסיה, אברהם (רובר) הטל (Robert Attal) (1927-2011), אשר עלה ארצה עם משפחתו באוקטובר 1956 והביא עמו 135 כתבי-יד צרורים בשני שקים.³¹ עוד הביא בארגזים מאות ספרים, תדפיסים, חוברות ועיתונים בלועזית ובהם מידע ומאמרים על יהודי צפון-אפריקה. מיד עם הגיעו ארצה החל הטל עובד כספרן במכון, תחילה בראש רחביה, ומשהושלם בניין מייזר בקמפוס בגבעת רם והמכון התמקם בקומתו השנייה, עבר הטל לשם ועסק, בעיקר, בקטלוג ובשימור.

תרומתו המכרעת והסגולית של הטל הייתה בשלושה תחומים עיקריים:

²⁷ בין מועצה למועצה 40 (תש"ע), עמ' 51-52, ומאז בכל דוח.

²⁸ ראו למשל: נח גרבר, אנחנו או ספרי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהדות תימן, ירושלים תשע"ג.

²⁹ סעיף זה מושתת, בעיקרו, על שיחות עם מר אברהם הטל ז"ל ועל ידע אישי.

³⁰ סמלי הוא שכתבי-יד מס' 1 בספריית המכון הוא 'כתר ארם צובה' – ראו אמנון שמוש, הכתר: סיפורו של כתר ארם-צובה, ירושלים תשמ"ז, בייחוד עמ' 41-49, 109-115, 117, 161-163.

³¹ החיבורים העבריים רשומים בספרו של יוסף אביב, "כתבי-היד של יהודי המגרב במכון בן-צבי, ירושלים תשנ"ג.

1. הקשר עם חו"ל, בעיקר עם קהילות יוצאי צפון-אפריקה באירופה ובאמריקה. קשר מיוחד נרקם בינו ליהודי צרפת. הקשרים הללו הניבו מוניטין ויוקרה,³² והביאו גם לסעיף הבא.

2. רכש ספרים, עיתונים, מודעות וכתבי-יד נדירים. הטל הצליח להגיע לאוספים פרטיים רבים ולפריטים בעלי ערך מיוחד לא רק באמצעות רשתות קשר פומביות, אלא גם דרך הרבה 'סוכנים' אישיים שהפעיל ואשר הכירו לו טובה והוקירו אותו ואת מפעלו. כך עלה בידו להעשיר הן את אוספו הפרטי הן את אוצרות ספריית המכון.³³ רוב כתבי-היד טרם נחקרו.

3. הטל שימש מוקד ידע וסמכות מקצועית מן המעלה העליונה בכל הנוגע לדפוסים של יהודי צפון-אפריקה ולספרים הנדירים ולכתבי-היד שבספריית המכון, מעבר למידע שיש בקטלוג. אם הקטלוג הוא התורה שבכתב, הטל היה התורה שבעל-פה והזיכרון הארגוני. מלומדים מן הארץ ומקצווי תבל נועצו בו. התוצאה של מדיניות ראשי המכון מאז ימי בן-צבי ושל עבודתו של הטל ובקיאותו הפנומנלית הביאו לכך שהספרייה היא מרכז ידע סמכותי בשני תחומי העניין של בן-צבי: רציפות היישוב היהודי בארץ ונדחי ישראל. יש בספרייה פריטים שאין למוצאם בספריות אחרות, ובהן ספריות אוניברסיטאיות משובחות.

הטל פרסם מחקרים רבים, וכל מה שיצא מתחת קולמוסו הוא תשתית חיונית למחקר עתידי של יהודי צפון-אפריקה ושל ההיסטוריה האינטלקטואלית שלהם. פרסומיו העיקריים הם ביבליוגרפיות וחיבורים על העיתונות היהודית בצפון-אפריקה.³⁴

³² בשיחה עמו סיפר לי הטל כי כששקד על הכנת הביבליוגרפיה הראשונה, בשנת 1974, שלח הגהות להוצאת Brill בליידן שבהולנד. כשיצאה הביבליוגרפיה לאור, רכשה ההוצאה 300 עותקים ומכרה כל אחד ברווח של 100%.

³³ הספרייה הלאומית בירושלים רכשה אותו לפני שנים אחדות.

³⁴ חיבוריו באים בסדר כרונולוגי: *Juifs du Maghreb: catalogue de la collection de cartes postales*; "פירסומים על יהדות צפון-אפריקה: רשימה ביבליוגרפית", ספונות ה (תשכ"א), עמ' תסז-תקח; "פירסומים על יהדות לוב: >רשימה ביבליוגרפית<", ספר זכרון ליצחק בן-צבי, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' שפג-שצח; יהדות צפון-אפריקה: ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ג; "ספרי רבי שלום בכ"אש: איש השכלה, מדפיס ומו"ס באלג'יר", עלי ספר ב (תשל"ו), עמ' 219-228; "יהודי המזרח וצפון-אפריקה: ביבליוגרפיה מוערת, תשל"ד-תשל"ו", ספונות טז (תש"ם), עמ' 401-495; "על הדפוס העברי במגרב", ממזרח וממערב ב (תש"ם), עמ' 121-129; העתונות היהודית בצפון-אפריקה: רשימת האוספים הנמצאים במכון יד בן צבי, בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, בארכיון הציוני ובאוסף אברהם הטל בירושלים, ירושלים תש"ם; יהודי צפון-אפריקה: ביבליוגרפיה מוערת תשל"ד-תשל"ט, ירושלים תשמ"ג; "העיתון היהודי הראשון במגרב – L'Israélite Algérien (אדזירי), 1870", פעמים 17 (תשמ"ד), עמ' 88-95; יהודי המזרח וצפון-אפריקה: ביבליוגרפיה מוערת תשל"ז-תשל"ט 1977-1979, עם השלמות תשל"ד-תשל"ו 1976-1974 ירושלים תשמ"ו; *Autographes et signatures de Juifs tunisiens: rabbins, écrivains*, 1974

מדיניות המכון

מראשית הקמתו ועד היום המכון פועל על פי שבעה עקרונות, שהם המדיניות המעשית שלו, גם אם לא נוסחו כך במסמך רשמי:³⁵

1. רמה אקדמית גבוהה

מגמה זו הסתמנה כבר מראשית המכון, בשעה שבן-צבי נאבק על מיסוד הזיקה לאוניברסיטה העברית. מאז היא נשמרת בעקיבות, ואחד מביטוייה המובהקים הוא הדמות העומדת בראש המכון. עד כה היו אלה פרופסורים מן השורה הראשונה באוניברסיטה העברית.³⁶ מגמה זו ניכרת גם בבחירת הסגנים לראש המכון; כולם היו אף הם לחוקרים בכירים ורובם הם פרופסורים ידועי-שם.³⁷

2. ממלכתיות

אף עיקרון זה עוצב כבר בימי בן-צבי, והריהו חלק מהותי מאישיותו של הנשיא השני. ברוח זו פועלים ראשי המכון מאז מותו ועד עתה. יתרונותיו ברורים: אין למכון יריבים, לפחות לא גלויים ולא כאלה המציבים לו איום ממשי. עמדה זו כרוכה גם ב'מחיר' מסוים של איפוק וויתור כדי להמשיך ולשמור על המעמד ועל הקשרים הטובים עם כל העדות ועם כל הארגונים העדתיים, אשר לעתים הם צהובים זה לזה.³⁸

personalities, Jerusalem 1988; (בשיתוף עם מאירה הראש), "הדפוס העברי באלג'יר", קרית ספר סא, ג (תשמ"ח), עמ' 561-572; "עתונות יהודית בתוניסיה", קשר 5 (1989), עמ' 87-96; "Bibliographie raisonnée des proverbes arabes et judéo-arabes du Maghreb", *Studies in Bibliography and Booklore* 17 (1989), pp. 43-54; יהדות צפון-אפריקה – ביבליוגרפיה, ירושלים תשנ"ג; "העתונות היהודית במארוקו", פעמים 57 (תשנ"ד), עמ' 125-131; השלמות ביבליוגרפיות, ירושלים תשנ"ה; יהדות יוון מגירוש ספרד ועד ימינו: ביבליוגרפיה – השלמות למהדורה הראשונה, ירושלים תשנ"ו; כתבי-עת ועיתונים יהודיים בצפון-אפריקה, תל-אביב 1996; "הדפוס העברי בוהראן", קרית ספר סח [מוסף] (תשנ"ח), עמ' 85-92; הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה: מאה שנות יצירה (1861-1961) – ציונים ביבליוגרפיים, ירושלים תשס"ז.

³⁵ הגיבוש והניסוח הם שלי. לא מצאתי אותם במסמך רשמי כלשהו של המכון.

³⁶ רשימת ראשי המכון באה בנספח א.

³⁷ אמנה אותם על פי סדר עבודתם במכון: פרופ' חיים זאב הירשברג ז"ל, פרופ' מאיר בניהו ז"ל, פרופ' יוסף טובי, פרופ' יוסף הקר, פרופ' מיכאל אביטבול, פרופ' מנחם בן-ששון, פרופ' סטיבן קפלן, פרופ' מאיר מ' בר-אשר, פרופ' נחם אילן, פרופ' אייל ג'יניאו, פרופ' מרים פרנקל, ד"ר מנשה ענזי וד"ר יואל מרציאנו.

³⁸ פרופ' שאול שקד היה מעמודי התווך של המכון במשך כ-35 שנים, תחילה כראשו (1973-1978) ואחר-כך שנים רבות כיושב-ראש הוועדה האקדמית של המכון (1991-2007). בשיחה עמו בט' בתמוז תשס"ט (1 ביולי 2009) הדגיש בפניי כי בין משימותיו העיקריות כראש המכון יש למנות: מפגשים עם נציגי העדות והארגונים העדתיים, פניות לציבור, טיפוח האמון שנציגי העדות נתנו במכון, סינון הצעות רבות לפרסום של כתבי-יד שאנשים החזיקו בבתיהם מבלי לפגוע במציעים, ארגון כנסים, לעתים בשיתוף עם ארגונים עדתיים. לדעתו, בשנים האחרונות פחת ה'חיזור' אחרי העדות, שכן מעמדו של המכון בציבור הישראלי איתן יותר, ובהתאם לזה גם הביטחון העצמי של

3. שיתוף פעולה עם אוניברסיטאות, עם משרד החינוך, עם מכוני מחקר עמיתים ועם מוסדות עדתיים

עיקרון זה הוא כעין סניף לעיקרון הקודם ובוודאי משמש לו ביטוי נאות. הוא הכרחי בתנאים של מגבלות כספיות ומשתלב היטב עם העיקרון השביעי אשר יידון בסמוך.

4. קדימות למפעלי תשתית

בן-צבי הגדיר את העיקרון הזה בלשון שונה מעט, אך פעל לאורו הן במלאכת האיסוף שעליה שקד במשך עשרות שנים הן בכוננו את כתב-העת 'ספונות', אשר קיווה כי יהיה ספר שנה.³⁹ תוכנית זו התממשה באופן חלקי בלבד בדמותה הקונקרטי (פרסום ב'ספונות'), אולם אם נותנים את הדעת למגוון הפרסומים של המכון ולטיבם, מתברר בנקל כי אף בזה עדיין מפעמת רוחו של בן-צבי בקרב ראשי המכון ועובדיו. מרכזיותם של מפעלי התשתית ניכרת היטב ב'מרכז לחקר התרבות הערבית-היהודית וספרותה' ובפרויקט 'הקהילות', הניצבים במרכז העשייה של המכון בשני העשורים האחרונים, וככל הנראה יהיו מרכזיים לפחות במהלך העשור הבא.

5. עיבוד פרות המחקר לקהל המורים והתלמידים

עיקרון זה עומד ביסוד 'פעמים', ערכות ההדרכה שהפיק פרופ' חיים סעדון בעבר ובייחוד סדרת 'הקהילות'. לאלה אפשר להוסיף קורסים שקיים המכון בשנים שעברו לציבור המורים.

6. סיוע לחוקרים בראשית דרכם

בן-צבי הגדיר כאחת משלוש המטרות של 'ספונות' להעמיד בימה לחוקרים צעירים.⁴⁰ מגמה זו נמשכת מאז ועד עתה לא רק ב'ספונות', אלא גם ב'פעמים'. עוד היא ניכרת במפעלי מלגות שמקיים המכון, בעיקר בזכות תמיכה של משרד החינוך, אך גם בעזרת תורמים נדיבים.⁴¹ בשנת 2008 קם במכון 'קדמתה' – המרכז הישראלי לתלמידי מחקר לחקר יהדות ספרד והמזרח. חברים בו עשרות תלמידי מחקר מכל האוניברסיטאות בארץ.⁴² מאז תש"ע יוזם המכון כנס שנתי לפרחי המחקר החברים ב'קדמתה', ומקצתם מציגים במהלכו מפרות מחקריות.

ראשיו. שקד רואה בחיוב את ריבוי מוסדות המחקר והארגונים הממלכתיים (רשות היידיש, רשות הלדינו). אני שב ומודה לפרופ' שקד על הזמן שהואיל להקדיש ועל המידע והתובנות שהעניק לי כדרכו בשפע ובנדיבות.

³⁹ ספונות א (תשי"ז), עמ' ה.

⁴⁰ שם, שם.

⁴¹ הפרס על שם נחמיה אלוני; קרן טוני ועודד אלישר, הפועלת מראשית שנות התשעים – ראו למשל בין מועצה למועצה 26, ט' בתמוז תשנ"ו (26 ביוני 1996), עמ' 33; בין מועצה למועצה 30, כ"ב באדר ב' תש"ס (29 במרס 2000), עמ' 51; קרן הרב שלמה והרבנית חנה מלכה – שם, שם.

⁴² בין מועצה למועצה 38, אב תשס"ח (אוגוסט 2008), עמ' 48-49.

7. אין 'חוקרי הבית'

ככלל, אין חוקרים אשר המכון הוא מקום עבודתם היחיד או העיקרי, תופעה אשר מופרת במוסדות מחקר בארץ ובעולם. ממילא גם אין לדבר על כך שהמכון מקבל הצעות למחקר ומנתב אותן לחוקריו ה'פנויים'. היתרון הגדול בשיטה זו הוא שככל האפשר, כל מחקר נעשה בידי החוקר המתאים ביותר והמעוניין באותו מחקר. בדרך זו, אין אבטלה סמויה וגלויה בקרב 'חוקרי הבית' (שאינם...), וכל חוקר נתבע כל העת להוכיח את עצמו ולחתור קדימה, ולא רק להתבשם מהשיגיו עד כה. לצד היתרונות הגלומים בשיטה זו, היא גובה מחירים לא זולים, שכן גם כאשר חוקר עורך מחקר עבור המכון או בתמיכתו, אין זה עיסוקו היחיד, וממילא השלמת המחקר מתארכת ומתעכבת. תופעה זו ניכרת בייחוד במפעלי המחקר הגדולים, דוגמת 'אוריינס יודאיקוס' והמפעל לחקר התרבות הערבית-היהודית וספרותה, ועוד יותר בעבודתם של מנהלי המפעלים הללו, אשר מעורבים במפעלי מחקר נוספים. דעת לנכון נקל ששבעת העקרונות הללו מציבים אתגר מנהיגותי וניהולי מורכב לראשי המכון. בין חלקם יש מתח מהותי ובין אחרים יש יחסים שאינם עולים תמיד בקנה אחד. כל עוד אלה העקרונות שלאורם פועל המכון, ברור כי האיזון ביניהם כרוך ממנו ובו באי מיצוי האחד כדי שלא לפגוע באחרים או להתעלם מהם.

תחומי הפעילות העיקריים של המכון

מכל האמור עד כה מתברר כי תחומי הפעילות העיקריים של המכון הם: א. מפעלי מחקר; ב. תוכניות חינוך; ג. כנסים ומפגשי עיון; ד. תוכניות שנתיות לציבור הרחב; ה. פרסומים. המכון מכון את פעילותו לארבעה קהלי יעד מובחנים: 1. חוקרים; 2. סטודנטים; 3. מורים; 4. הציבור הרחב.

עיון בדוחות העיתיים של ראשי המכון מלמד כי כוחו של המכון רב בארבעה מתחומי הפעילות שלו. בשנים האחרונות אין מתקיימות בו 'תוכניות שנתיות לציבור הרחב'. רושם זה נתמך גם משמשוים את היקף הפעילות במכון ואת איכותה למתרחש באכסניות אחרות בארץ ובעולם. החוזקות העיקריות של המכון הן: המומחיות המקצועית והקשרים המקצועיים בארץ ובעולם עם מיטב המומחים, המעמד של מוסד הגון ונטול פניות, הראייה המערכתית בעת שקילת הצעות למחקר ולפרסום, הכושר לזהות צרכים מחד גיסא והזדמנויות מאידך גיסא, היכולת להעמיד ולנהל מפעלי מחקר גדולים ומורכבים, וכפועל-יוצא מכל אלה – המוניטין, השם הטוב והיוקרה.

בה בעת מתברר כי לא כל מפעלי המחקר שמימן המכון (בחלקם או במלואם) אכן הושלמו. דוגמה צורבת לפרויקט נכבד שלא צלח הוא מילון הלאדינו, שהיה מ'פרויקטי הדגל' של המכון בשנות השישים והשבעים של המאה הקודמת. לְפֶשֶׁל

הזה היו כמה היבטים: תפישתיים, מתודולוגיים, ארגוניים והסברתיים.⁴³ מפעל נוסף, שלכאורה אמור היה כבר להבשיל ולהגיע אל סופו הטוב, הוא האנציקלופדיה לתולדות בני מקרא, מאת שמואל פוזנסקי. מפעל ענק וחשוב זה דווח לראשונה ב-1991.⁴⁴ בקיץ 2007 נמסר דיווח על התקדמות הפרויקט ועל השלבים הבאים,⁴⁵ אך בדוחות הבאים אין כל אזכור שלו.

גם תאריכי יעד משוערים שנקבעו למחקרים מוגדרים ולמועד פרסומם מתגלים לא אחת כבלתי מבוססים. ברי כי לאי העמידה בלוחות הזמנים יש משמעות לא רק מבחינת האמינות, אלא גם מבחינה ממונית. זהו היבט טעון במיוחד, שכן אחת הבעיות העיקריות של המכון לאורך שנים הוא היעדר מקורות מימון חיצוניים במידה מספקת. לשון אחר: מאחר ש'יד יצחק בן-צבי' היא מוסד הפועל מכוח חוק שחוקקה הכנסת ביזמת הממשלה, ומאחר שהמכון הוא חלק מן ה'יד', נראה, לכאורה, כי המדינה התחייבה להבטיח את התפקוד התקין של ה'יד' על מוסדות המשנה שלה, בין השאר באמצעות הסדרת תקציב הולם ל'יד'. אין אלה פני הדברים בפועל, ועל כן נדרשים מנכ"ל ה'יד' וראשי המכון להשקיע משאבי ניהול ניכרים בגיוס תקציב גם ממקורות חיצוניים. המצוקה התקציבית חמורה במיוחד מכיוון שכמעט כל מפעלי המחקר הם מפעלים רב-שנתיים.

חולשה נוספת יש במערכת השיווק של ה'יד', האחראית להפצת פרסומי ה'יד' ובהם פרסומי המכון. ביטוי חמור במיוחד של החולשה הזאת הוא המספר הנמוך של מנויי 'פעמים', אולם גם ספרי סדרת 'הקהילות' נמכרים בהיקף הנמוך מן המצופה. זו חולשה שקשה לקבלה, שכן כל עוד היא קיימת, היא מטילה מלכתחילה ספק בטעם ובתוחלת שבעצם המחקר.

'סוכן תרבות'

ככל שבדקתי, המושג 'סוכן תרבות' כמעט שלא נדון במחקר. לפני שנים אחדות יזמו שני חוקרים, האחת מהמכון האוסטרי לחקר בינה מלאכותית והאחר מאוניברסיטת וינה, אסופת מאמרים שיוחדה ל'סוכן תרבות'. אף שבמוקדה ניצב הממשק אדם-מחשב בעולם רב-תרבותי, יש בה כמה תובנות אשר יכולות, כמדומני, להועיל גם בתיאור היחסים בין מוסדות לאנשים.⁴⁶

בהקדמה לאסופה ציינה סבריינה פיייר (Payr) – אחת משני העורכים – כי על הסוכן להיות מסוגל ללמוד ממגעיו עם סביבתו החיצונית ולהשתפר (עמ' xiv), וכי 'סוכן' כאידאל צריך להיות מוכוון משתמש' (עמ' xv). בהמשך הציעה הגדרה

⁴³ אני מודה לפרופ' שאל שקד על שליבן עמי עניין זה בשיחתנו בט' בתמוז תשס"ט (1 ביולי 2009).

⁴⁴ בין מועצה למועצה 20, כ"ג בטבת תשנ"א (9 בינואר 1991), עמ' 21.

⁴⁵ בין מועצה למועצה 37, י"ד באלול תשס"ז (28 באוגוסט 2007), עמ' 49.

⁴⁶ Sabrina Payr and Robert Trapp (Eds.), *Agent Culture: Human-Agent Interaction in a Multicultural World*, New Jersey and London 2004

אינטואיטיבית (כלשונה) ל'סוכן': 'משהו שיוזם ומציג פעולות' (עמ' xvi). תקשורת בין הסוכן לנמעניו היא תנאי הכרחי, והאחריות לתקשורת מוצלחת מוטלת כמובן על הסוכן או על מי שהוא מייצג (עמ' xx). לסוכן יש תפקיד חברתי (עמ' xxiii), והוא מתווך בתקשורת בין-תרבותית. מן הפרספקטיבה הזאת שייכותו לתרבות אחרת נראית כנכס (עמ' xxiv).

אחד המאמרים באסופה, פרי עטה של קרסטין דאוטנהאן (Kerstin Dautenhahn), דן בהיבטים החברתיים של סוכנים נבונים.⁴⁷ בין השאר, היא התייחסה להתנהגות בהקשר (עמ' 53) וציינה כי בלמידה תרבותית מתרחשים שלושה תהליכים חברתיים-קוגניטיביים: למידה באמצעות חיקוי, למידה מובנית (הוראה) ולמידה באמצעות שיתוף פעולה (עמ' 60-61). רשתות חברתיות משפיעות על הלמידה התרבותית (עמ' 61). סוכן צריך להיתפש כפונקציה המשדרת משמעות וערכים ולהיות מותאם לקהילה (עמ' 65-66).

מאחר שטרם מצאתי בספרות המחקר הגדרה ממצה ל'סוכן תרבות', אציע הגדרה טנטטיבית:⁴⁸ סוכן תרבות הוא גורם המתווך בין ערכי תרבות, יצרני תרבות, מוסדות תרבות ומוצרי תרבות לבין הציבור הרחב, שהוא צרכן התרבות. 'מתווך', בהקשר זה, משמעו מעצב (לא בהכרח), מסנן, מפרסם, משווק, מפיץ ומטמיע. כדי להצליח במשימתו עליו: א. להכיר היטב את כל ממשקי התרבות שברצונו לתווך; ב. להכיר היטב את קהל היעד שלו, את צרכיו ואת רגישויותיו, את יתרונותיו ואת חסרונותיו, את חוזקותיו ואת חולשותיו, ומהם הנסיבות וההקשרים שבהם הוא מתווך לו; ג. להיות איש מקצוע בתחומו, היינו לדעת כיצד 'מתווכים'.⁴⁹

לפני שנים אחדות בא אסף ענברי חשבון עם דן מירון בשל אחד ממאמריו.⁵⁰ לעניין הגדון בזה אין צורך בכל פרטי הביקורת שמתח ענברי על מירון. די לומר כי ענברי טען שמירון ראה במושג 'סוכן תרבות' תואר גנאי לאדם שבעצם משקר, שכן הוא מציג אידאולוגיה אך טוען שהיא עובדה, מציאות. ענברי, מצדו, הכיר בממד האידאולוגי שיש במעשה הסוכן, אולם סבר כי אין בכך לעשותו שקרן, שכן גם קהל היעד יודע ומודע לכך ש'סוכן התרבות' מביע אידאולוגיה וממילא מתייחס אליו ככזה, אך ביושר, ברצינות, בכובד-ראש ומתוך הערכה.

⁴⁷ Kerstin Dautenhahn, "Socially Intelligent Agents in Human Primate Culture", pp. 45-71.
⁴⁸ לא מצאתי במילונים העבריים התייחסות לצירוף 'סוכן תרבות' – ראו אברהם אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1997, עמ' 1223; איתן אבניאון (עורך ראשי), מילון ספיר, תשנ"ט, עמ' 1971; יעקב שויקה, רב מילים, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 1291-1292.

⁴⁹ באתר של המכון הטכנולוגי בחולון נאמר בעבר, בין השאר, כי המחלקה לעיצוב פנים 'רואה בבוגר סוכן תרבות, היוצר ומשפיע על סביבתו'; עוד ראו 'סוכן תרבות', שהוא בלוג קבוצתי העוסק בתרבות פופולרית, במוזיקה ובתרבות אינטרנט: <http://culture-agent.com>. נצפה לאחרונה ב"ח במנחם אב תשע"ה, 3 באוגוסט 2015.

⁵⁰ אסף ענברי, "דיוקנו הרוחני הערכני של דן מירון", קשת החדשה 14 (2005), עמ' 35-52.

מדוע המושג 'סוכן תרבות' מועיל לבחינה ביקורתית של תפקוד מכון בן-צבי והשפעתו על החברה הישראלית? קל להסתנוור משפע הפעילויות של מכון בן-צבי; המושג 'סוכן תרבות' מציע כלי לניתוח הפעילויות הללו אשר אמור למנוע את הסנוור ולאפשר עיון ביקורתי בהן.

בהציעי לראות במכון בן-צבי 'סוכן תרבות', אני טוען כי בכל הערכה של המוסד הנכבד הזה ושל מפעליו, יש לשבצו תחילה ברצף, אשר בקצהו האחד ניצבים ממסד (או ממסדים) ואידאולוגיה (או אידאולוגיות), ומן העבר האחר ניצב קהל היעד, וכבר התברר לעיל כי לאמתו של דבר, יש לדבר על קהלי יעד (זיהיתי ארבעה).

ובכן, מהו הממסד שמטעמו פועל המכון? מראשית תפקודו הייתה למכון זיקה מובהקת לממסד הציוני ולממסד האקדמי כאחד. אין כיצחק בן-צבי לסמל את הזיקה הזאת. הזיקה קיימת גם היום, אולם בהקשר הזה ניכר כי במשך השנים השתנו והתגונו הממסד הציוני והממסד האקדמי, השתנו התוקף והמעמד של האידאולוגיה בחיים הציבוריים בישראל והם הלכו ונחלשו, וכתוצאה מכך הצטמצמה היכולת של הממסד להתערב במתרחש בקרב מוסדות וגופים הניזונים מכספיו והצטמצמה מאוד ההתערבות בפועל. כל אלה ניכרים היטב גם ביחס למכון בן-צבי.⁵¹

ההיה יצחק בן-צבי אוריינטליסט?

מהי האידאולוגיה שמכון בן-צבי מתווך לקהליו? דומני כי זו אידאולוגיה מורכבת ובה שלושה נדבכים לפחות, והיא גובשה כבר בידי יצחק בן-צבי. הנדבך הראשון רואה בידע שבתחומי העיסוק של המכון ובתובנות כלפי הידע הזה נכס חיובי, הראוי להביאו לידיעת הציבור. זו עמדה אקדמית מובהקת, אשר אינה מובנת מאליה בכל תרבות ובכל הקשר.⁵² הנדבך השני הוא הערך המיוחס לתרבויות ספציפיות, אשר למען הפישוט והנוחות אקרא להן התרבויות של היהודים הלא אשכנזים. זו טענה שאף כיום אינה מובנת מאליה בקרב קבוצות אשכנזיות מגוונות.⁵³ שעה שבן-צבי הביע אותה היא הייתה טענה חתרנית ממש, אשר ייצגה דעת מיעוט בהנהגה האשכנזית השלטת ביישוב (לפני קום המדינה) ובמדינת ישראל בעשרים שנותיה

⁵¹ בהקשר הזה די בדוגמות ספורות להמחיש את המעמד העצמאי, הבלתי תלוי והחוזק-ממסדי, של המכון ואת דימויו ככזה בעיני חוקרים – ראו יעקב ברנאי, "יהדות ארצות האסלאם בעת החדשה והאסכולה הירושלמית", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 83-115; כהן, העניין (לעיל הערה 10); אלה שוחט, "על חיקוי ואמנות החטיפה", פעמים 94-95 (תשס"ג), עמ' 89-94.

⁵² עיינו בניתוח המרתק של תופעת ההעלמה המכוונת של המידע אצל עמוס פונקנשטיין ועדין שטיינזלץ, הסוציולוגיה של הבערות, תל-אביב תשמ"ח.

⁵³ די להזכיר בהקשר זה את ההדרה הכמעט מוחלטת של תלמידות לא אשכנזיות ממוסדות 'בית יעקב' ואת הצורך להפעיל את מערכת המשפט כנגד יוזמי ההדרה ומפעיליה. אין צריך לומר שההתמודדות עם בעיה זו היא, בעיקרה, חברתית ולא משפטית, והכשל המתמשך של אכיפת החוק יוכיח.

הראשונות לפחות.⁵⁴ ייתכן שמשום שכן-צבי נתפש פחות כדמות פוליטית (בהשוואה לבן-גוריון, למשל) ויותר כדמות אידאליסטית-נאיבית, לא הבחינו במשמעות החתרנית של עמדתו, ולמצער לא התייראו מפניה. הנדבך השלישי הוא התקווה המוצהרת והקריאה הברורה של בן-צבי לראות ברכיבים שבתרבויות של היהודים הלא אשכנזים מקורות השראה לעיצוב זהות יהודית-ישראלית חדשה לכל היהודים בארץ.

קהלי היעד של האידאולוגיה של בן-צבי מוינו עד כה מבחינה פונקציונלית. אפשר למינים גם על פי מוצאם. המשמעות של האידאולוגיה שתיארתי זה עתה היא 'נפיצה' לא רק לחלקים באוכלוסייה האשכנזית. דומני שהיא מאיימת לא פחות על מי שגדל על ברכי התפישה של 'העליונות הספרדית' (לא המזרחית!).⁵⁵

⁵⁴ הספרות בסוגיה זו ענפה ואמנה כאן רק מעט מהרבה: שלמה אלבוחר, הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ-ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, ירושלים תשס"ג; אליהו אלישר, חובה עלינו למנוע גזענות יהודית במדינת היהודים, ירושלים תשכ"ז; מאיר בוזגלו, "מזרחיות, מסורת, כור היתוך: עיון פילוסופי-פוליטי", זאב הרוי ואחרים (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 623-644; יצחק בצלאל, "בין דמות לתדמית של יהודי המזרח בספרות", פעמים 9 (תשמ"א), עמ' 131-135 [ביקורת על: לב חקק, ירודים ונעלים – דמותם של יהודי המזרח בסיפור העברי הקצר, ירושלים תשמ"א]; הנ"ל, "ביקורת מהותית של מיסטר גרין, בן-גוריון, על יהודי סלונקי", פעמים 109 (תשס"ז), עמ' 149-153; חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ירושלים תשס"ב; משה ליסק, "דימויי עולים – סטריאוטיפים ותיגו בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים", קתדרה 43 (1987), עמ' 125-144; שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה תשמ"א; ירון צור, "אימת הקרנבל – 'המרוקנים' והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", אלפיים 19 (2000), עמ' 126-164; "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", פעמים 94-95 (תשס"ג), עמ' 7-56; אלה שוחט, "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קרבנותיה היהודים", המהפכה המזרחית, בעריכת ענבל פרלסון, תל-אביב 1999, עמ' 11-63; [נדפס לראשונה ב-1988; נדפס שוב בתוך: אלה שוחט, זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רבת-תרבותית, תל-אביב 2001, עמ' 140-205]; גרשון שקד, "שוים ושוים יותר, שוים: על עדות המזרח בסיפורת העברית", דבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 363-398; Esther Meir-Glitzenstein, "From Eastern Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist Policy vis-à-vis Jews of Islamic Countries", *The Journal of Israeli History* 20,1 (2001), pp. 24-48; Gabriel Piterberg, "Domestic Orientalism: the Representation of 'Oriental' Jews in Zionist/Israeli Historiography", *British Journal of Middle Eastern Studies* 23,2 (1996), pp. 125-145; Daniel J. Schroeter, "Orientalism and the Jews of the Mediterranean", *Journal of Mediterranean Studies* 4,2 (1994), pp. 183-196.

⁵⁵ ראו למשל יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות והתחייה העברית בתקופת העות'מאנית, ירושלים תשס"ח, עמ' 9, ס' (ז) [ביקורת עליו: נחם אילן, "נאמנים פצעי אוהב" (משלי כז, ו): תרומתו של יצחק בצלאל להיסטוריוגרפיה הציונית", קתדרה 131 (תשס"ט), עמ' 147-151]; איסמר שורש, "מיתוס העליונות הספרדית", הנ"ל, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, ירושלים תש"ס, עמ' 94-118.

זה המקום לברר בקצרה אם בן-צבי נקט עמדה אוריינטליסטית, כלשונו של אדוארד סעיד.⁵⁶ אקדים ואומר כי יש לבחון את השקפותיו של בן-צבי ואת מעשיו בהקשרי זמנו ולא בהקשרי סוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת. היום יש שייראו בגישתו של בן-צבי נטייה 'אוריינטליסטית', אולם במחצית הראשונה של המאה העשרים בלט בן-צבי ביחסו החיובי ובגישתו המעריכה כלפי קהילות ישראל במזרח בהשוואה עם מנהיגים אחרים בתנועת העבודה. רות קמחי ציינה שהוא נהג לסייר בין הקהילות וללמוד אותן ו'היה היחיד שהאמין בחשיבותה של פעולה בקרב קהילות המזרח'.⁵⁷ דבריה בהמשך נחרצים אף יותר: 'בן-צבי הקדים את זמנו בעמדתו החיובית לשילוב יהודי ארצות המזרח במפעל הציוני, עמדה אשר באותה תקופה נתפשה כחריגה וכתמוהה ולא תאמה את עמדת מוסדות היישוב'.⁵⁸ שעה שרוב הממסד הציוני לא העריך כלל את הרמה התרבותית של הקהילות בצפון-אפריקה ובמזרח הים התיכון, בן-צבי הכיר והוקיר את בני הקהילות ואת תרבויותיהם ופעל באופן נמרץ לשימורן ולהבעת הערכה פומבית ומוסדית להן – מדי חודש אירח בצריפו בני קהילה אחרת והרעיף עליהם חיבה.⁵⁹

בין שלושת הנדבכים באידאולוגיה של בן-צבי שרר מתח מהותי שלא אפשר היה להתירו, ודומני שבן-צבי עצמו היה מודע לכך. מזגו ואורחותיו היו הגורם המכריע

⁵⁶ אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תרגמה מאנגלית עתליה זילבר, תל-אביב תש"ס. רוב גיליון 13,4 (2007) של *Israel Affairs* מוקדש למאמרי ביקורת על ספרו של סעיד. עוד ראו בהקשר זה: John M. Efron, "From Mitteleuropa to the Middle East: Orientalism through Jewish Ivan Davidson Kalmar, "Jewish Orientalism", Judit ;Lens", *JQR* 94,3 (2004), pp. 490-520 Targarona Borrás and Angel Sáwz-Badillos (Eds.), *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century*, II, Leiden·Boston·Köln 1999, pp. 399-405

⁵⁷ רות קמחי, ציונות בצל הפירמידות: התנועה הציונית במצרים 1918-1948, תל-אביב תשס"ט, עמ' 138 והערה 140 בעמ' 651.

⁵⁸ שם, עמ' 242.

⁵⁹ עמדת רוב הממסד נדונה בקצרה אצל אמנון רז-קרקוצקין, "אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית: מספר הערות", ג'מאעה ג (תשנ"ט), עמ' 34-61; הנ"ל, "זיכרון, אוריינטליזם ועיצוב התודעה הישראלית", משה נאור (עורך), צבא, זיכרון וזהות לאומית, ירושלים תשס"ז, עמ' 118-119, ובדיון אחר-כך, בעמ' 136-138. באסופת המאמרים שערכו Ivan Davidson Kalmar and Derek J. Penslar (Eds.), *Orientalism and the Jews*, Hanover and London 2005 נזכר ולו פעם אחת במפתח שבסוף הספר. הוא לא נדון כלל שם במאמרו של Amnon Raz-Krakotzkin, "The Zionist Return to the West and the Mizrahi Jewish Perspective", עמ' 162-181 ובהערות שבעמ' 258-261 מבלי לכנות את העמדות בשמות אלה, טיפח בן-צבי, איש התרבות ההגמונית, את התרבות השורדת ואת התרבות הבוקעת. על מושגים אלה ראו דוד גורביץ' ודן ערב, אנציקלופדיה של הרעיונות: תרבות, מחשבה, תקשורת, תל-אביב תשע"ב, עמ' 1232. עמדתו בדבר התרומה הפעילה של תרבויות ישראל לתרבות המתהווה בארץ היא, לאמתו של דבר, עמדה ביקורתית ולא היררכית, נדירה לזמנה ולמקומה; ראו על כך אצל גורביץ' וערב, עמ' 1233. הפולמוס התוסס בחודשים האחרונים סביב חבורת ערס-פואטיקה חושף רגישויות ודעות קדומות אשר דומה היה כי כבר נמוגו, ולא היא.

לכך שהמתח לא הביא להתפוצצות. המניע המחקרי ה'טהור' אינו עולה בקנה אחד עם הציפייה הציונית המוצהרת לחולל שינוי חברתי בחברה המתגבשת בישראל.

מדדים לבחינת השפעתו של המכון על הפרהסיה האקדמית והציבורית

כפי שהתברר בחלק הראשון של המאמר, שתי המשימות שסימן בן-צבי עם כינון המכון – מחקר וחינוך – ממשיכות להיות משימות שוות ערך במכון עד היום. בשנים האחרונות גבר העיסוק במחקר באופן ניכר על פני העיסוק בחינוך. השפעתו של 'סוכן תרבות' נבחנת, בראש ובראשונה, בעזרת מדדים כמותיים: כמה ערכים וכמה מוצרים שיוקו לכמה צרכנים ולמשך איזה זמן. אולם אין די במדדים הללו. מתבקש לבדוק באילו תנאים ועד כמה נעשה שימוש במוצרים ששווקו. עוד ראוי לברר כיצד התקבלו המוצרים הללו ואילו יחסים נרקמו בינם לבין מוצרי תרבות אחרים שצרך קהל היעד. אפשר להמשיך ולהציע עוד מדדים אולם די באלה לפי שעה. מעבר לכל אלה עוד נחוצים גם מדדים איכותניים.

אשר לפרהסיה האקדמית, נראה כי הבדיקה פשוטה באופן יחסי. ברובד הראשון יש לבדוק אילו קורסים ותכניות לימודים התאפשרו מכוח פרות המחקר של מכון בן-צבי ואילו באו לעולם בהשראתם; וכן מי מופקד על הקורסים ועל התכניות הללו, האם הייתה למכון בן-צבי השפעה עליהם, ואם כן – מתי, כיצד וכמה. ברובד השני מתבקש לבדוק האם השפעתו של המכון היא בתחום המידע בלבד או שמא גם בתחום התובנות, ואם כן אילו. איני בא להציע כעת כלי מדידה לשאלות הללו, וברור לי שבדיקתן והערכת התשובות עליהן הן מלאכות מורכבות. נראה לי שיש מקום לבדיקת רובד שלישי והוא ההשפעה של המכון על מחקרים הנעשים באקדמיה. לשון אחר: האם עלה בכוחו של המכון לחולל מחקר בתחומי עשייתו גם מחוץ לכתליו? אף כאן מדובר בשאלה שיש לה כמה היבטים, וכולם ראויים להידון.

אציע תשובות אינטואיטיביות שאינן מיוסדות על מחקר שיטתי מסודר. בארבעים השנים האחרונות, והמגמה מתחזקת ככל שמתקרבים לעשור השני של המאה העשרים ואחת, ניכרת השפעה ברורה של המכון על פי כל המדדים שהצעתי זה עתה: בתוכניות הלימודים באקדמיה, בתובנות, בשפה המקצועית, בסגל המורים והמרצים, וכמובן בנושאי המחקר של תלמידים לתואר השני והשלישי.

הדברים מורכבים יותר משבאים לבדוק את השפעת המכון על המתרחש בפרהסיה הציבורית. כאן הזיקה בין המכון לקהלי היעד רופפת יותר וסמויה יותר. יש גם פערים גדולים יותר בין תוצרי המחקר של המכון לבין מידת שמישותם מחוץ לאקדמיה ומחוץ למערכת החינוך. ועדיין דומני כי אף פה יש חלקי תשובה חיוביים. אלה משתקפים בבאי המכון בימי העיון ובכנסים, במשתתפים בפעילויות הלא אקדמיות (קורסים לציבור הרחב, המקהלה ועוד) ובפונים המזדמנים לבעלי התפקידים במכון, אשר רואים במכון כתובת ראויה לשאלות ולבירורים, להצעות וליזמות.

מקומו של מכון בן-צבי כ'סוכן תרבות' בהוויה הישראלית

מה המשמעות אפוא של הקביעה שמכון בן-צבי מתפקד כ'סוכן תרבות' בהוויה הישראלית? אני שב אל ההגדרה שהצעתי לעיל – סוכן תרבות הוא גורם המתווך בין ערכי תרבות, יצרני תרבות, מוסדות תרבות ומוצרי תרבות לציבור הרחב, שהוא צרכן התרבות – ומבקש לסמן על פיה כמה משמעויות הנראות מרכזיות בעיניי.

1. במשך כמעט שבעים שנה שהמכון פועל הוא אכן הצליח לזהות הרבה ערכי תרבות, יצרני תרבות, מוסדות תרבות ומוצרי תרבות שהיו נחלת הקהילות הלא אשכנזיות. חלק נכבד מן ה'חבילה' התרבותית הזאת היה מעבר לסף הידיעה והתודעה של חלקים גדולים בחברה הישראלית, ובהם גם צאצאי אותן הקהילות. משימת הזיהוי היא תנאי חיוני להמשך הטיפול, שכן בלעדי הזיהוי לא יהיו יעדים לטיפול כלשהו.

2. משימה מהותית בעבודת הסוכן היא הסינון, וכבר ציינתי זאת לעיל שעה שהסברתי מה המשמעות של 'מתווך'. לכאורה, אין בידי הציבור או החוקר כל אפשרות לדעת מה נעלם מפניו ועד כמה היה ערך במה שסונן. בהקשר הזה אני מביא את עדותי הסובייקטיבית כמי ששימש כארבע שנים סגן לראש המכון ומכיר את התהליכים הנהוגים בו.⁶⁰ אין מוסד או אדם החסין מפני טעויות, ואני מניח כהנחת עבודה שאינה זוקקת הוכחה, כי גם במכון בן-צבי היו החמצות, הן בהצעות ראויות שנדחו הן בהצעות בלתי ראויות שהתקבלו. עם זאת, אני סבור כי התהליך הנקוט במכון לבחינת ההצעות השונות נקי מפניות אישיות וחותר להערכה מקצועית בלתי תלויה, ככל האפשר, בנפשות הפועלות במכון באותה עת.

3. המכון גיבש לעצמו דרכים לתיווך בין 'חבילת' התרבות לקהלי היעד שלו. הדרכים הללו הן פוריות יותר בתחום המחקר ופוריות פחות בתחום החינוך. אכן, האחריות הכוללת להיעדר ייצוג נאות של תולדות הקהילות הלא אשכנזיות ותרבותיהן חלה על משרד החינוך ועל העומדים בראשו. פני הדברים כיום, בשנת 2015, אמנם השתנו בחלוף ארבעים שנה מיום העיון בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת, אולם עדיין אין בהם להניח את הדעת.⁶¹

⁶⁰ בשנים 1998-2001, כסגנו של פרופ' חגי בן-שמאי.

⁶¹ ראו, כמבחר בלבד: אבנר בן-עמוס, "פלורליזם בלתי אפשרי? יהודים יוצאי אירופה ויהודי עדות המזרח בתוכנית הלימודים בהיסטוריה בישראל", דוד חן (עורך), החינוך לקראת המאה העשרים ואחת, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 267-276; רות פירר, "הדימוי של עדות המזרח", עיונים בחינוך 45 (תשמ"ו), עמ' 23-34; שלמה פישר, "המודרניזציה ויהודי המזרח: על ייצוג תולדותיהם של יהודי צפון-אפריקה והמזרח התיכון בספרי הלימוד להיסטוריה בישראל", אבנר בן-עמוס (עורך), היסטוריה, זהות וזיכרון, תל-אביב תשס"ב, עמ' 101-119; אברהם שטאל, "בירור מושגים ומטרות בשילוב מורשת יהדות המזרח בחינוך", מגמות כח 2-3 (תשמ"ד), עמ' 387-403; יהודה שנהב, "ספרי ההיסטוריה של עם ישראל", http://www.ha-keshet.org.il/articles/education/sifrei_yehuda-shenhav.htm

4. המכון מנהל שיג ושיח רצופים עם קהילות מגוונות בישראל ומקפיד 'לחוש את הדופק' שלהן. בזה הוא מיישם תנאים חיוניים שציינו סברונה פֵייר וקרסטין דאוטנהאן כשאפיינו את עבודת הסוכן.⁶² כך עולה בידו להגיב לאתגרים חדשים ולהתמודד עמם מתוך ראייה מערכתית. הדוגמות המובהקות למגמה זו הן ייסוד 'פעמים' וביסוסו ככתב-העת המוביל בתחומו בארץ ובעולם; הקמת המרכז לחקר התרבות הערבית-היהודית וספרותה; ההתגייסות למפעל הקהילות; הקמת מרכזי החקר של יהדות בוכרה ותימן; ומן העבר האחר, הפעלת פרויקט 'מקהלת הפיוט'⁶³ וייסוד סדרת 'קולי ממזרח'.⁶⁴

5. ההתייחסות למכון כאל סוכן תרבות מאפשרת לבחון את תפקודו לא רק על פי אמות מידה פנימיות שהוא מציב לעצמו ולא רק על פי תקנים אקדמיים מקצועיים אלא מתוך פרספקטיבה תרבותית רחבה יותר, המציבה אותו במרקם החיים הציבוריים, החברתיים והאינטלקטואליים במדינת ישראל. פרספקטיבה כזו יכולה להניב עיון רפלקטיבי לא רק במכון ובפעילותו, אלא גם במנגנונים המפעילים את המכון ובצרכני המכון. עיון שכזה מאפשר להעריך את תפקודו של המכון גם מתוך השוואה לסוכני תרבות עמיתים ומתחרים.

6. קרסטין דאוטנהאן קבעה כי סוכן צריך להיתפש כפונקציה המשדרת משמעות וערכים ולהיות מותאם לקהילה.⁶⁵ אף שמכון בן-צבי הוא 'סוכן תרבות' ממסדי במובהק, ניכרים בו ובמפעליו אותות הזמן: בפרסומיו יש התמודדות עם תפישות פוסט-מודרניות; במפעליו ניכרים חידושים תפישתיים ומתודולוגיים שהם פרי השיח המחקרי החי והתוסס של השנים האחרונות. המכון הוא אפוא דוגמה מוצלחת לתפקודו של 'סוכן תרבות' אשר חותר כל העת להרחיב ולהעשיר את העולמות התרבותיים של קהליו. הוא עושה זאת במקצועיות, באמינות ובענווה, ואלה מביאים למעמדו כמוסד המוביל בתחומו בארץ ובעולם.

⁶² ליד ההפניות להערות 46 ו-47 לעיל.

⁶³ בין מועצה למועצה 36, י"ג באב תשס"ו (7 באוגוסט 2006), עמ' 69; בין מועצה למועצה 37, י"ד באלול תשס"ז (28 באוגוסט 2007), עמ' 61; בין מועצה למועצה 38, אב תשס"ח (אוגוסט 2008), עמ' 48.

⁶⁴ בין מועצה למועצה 36, י"ג באב תשס"ו (7 באוגוסט 2006), עמ' 69-70; בין מועצה למועצה 37, י"ד באלול תשס"ז (28 באוגוסט 2007), עמ' 61-62; בין מועצה למועצה 38, אב תשס"ח (אוגוסט 2008), עמ' 48.

⁶⁵ לפני הציון להפניה להערה 48 לעיל.